

SİBİRYA TATARLARININ HALK TAKVİMİNE BAĞLI TÖRENLERİ: İLKBAHAR DÖNEMİ (Alan Araştırması Malzemeleri Temelinde)

İLSİYAR ZAKİROVA*

ÖZ: Geniş bir coğrafyada yaşamakta olan Tatarların folkloru üzerine denemeler günümüzde sistemli bir şekilde yapılmaktadır. Bu metinlerin bir bölümü yayımlanmakla birlikte bir bölümü arşivlerde muhafaza edilmektedir. Son dönemlerde yapılan alan araştırmalarında Tatarların törensel folkloru konusunda hatırı sayılır bir malzeme derlenmiştir. Doğal olarak derlenen bu malzemelerin bilimsel olarak değerlendirilmesi ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. Bu makale de bu çerçevede kaleme alınmıştır. Sibirya Tatarları arasında yapılan alan araştırmalarından elde edilen halk takvimine bağlı törenler ile ilgili malzemeleri tasnif etme, onları bir bütün süreç olarak araştırma, mümkün ise törenlerin rekonstrüksiyonunu yapma, törenlerin işlevlerini ortaya koyma makalenin amacı olarak belirlenmiştir. Konunun güncelliğini koruması, günümüzün değişen ve globalleşen dünyasında Tatar halkının kültürel geleneklerini araştırmanın ve korumanın zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Kültürel gelenekleri kaybetmek sadece geri döndürülemez şekilde halk kültürünün ortadan kaybolmasını değil aynı zamanda halkın etnik özelliklerinin de yok olmasını beraberinde getirmektedir. Bu nedenle gelecek nesiller için kültürel mirasın muhafaza edilmesinin zorunluğu konusunda bir şüphe yoktur. Takvime bağlı gelenekleri korumak, yaşatmak halkın millet olarak korunması için de oldukça önemlidir. Bu çerçevede makalede Sibirya Tatarlarının Karga Tuysu / Karga Tuysu (Karga botkası ve Karabakçar toyu / Bakçartuysu / Sıyrıçık tuysu adları verilen ilkbahar törenleri sözlü kaynaklardan derlenen malzemeler temelinde ele alınacaktır. Makalede ele alınan takvime bağlı söz konusu ilkbahar törenleri ile ilgili malzemeler yazarın kendisi tarafından Sibirya Tatarlarının yoğun olarak yaşadığı bölgelerden alan araştırması çalışmasıyla derlenmiştir.

Anahtar kelimeler : Sibirya Tatarları, halk takvimi, ilkbahar törenleri, geleneksel ilaç, kortkayak buranı, boz uzatı

THE CALENDARICAL FOLK RITUALS OF THE SIBERIAN TATARS: SPRING PERIOD (Based on Field Research Materials)

ABSTRACT: Today, experiments on the folklore of Tatars living in a wide geography are being carried out systematically. Some of these texts are published, but some are preserved in archives. A considerable amount of material on the ceremonial folklore of the Tatars has been compiled in recent field studies. The need for scientific evaluation of these naturally collected materials has also emerged. This article has been

* Prof. Dr., Galimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, ilzakirova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2527-0571,

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 14.11.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 11.12.2020)

Doi: 10.47089/iuad.825789

written in this context. The aim of the article is to classify the materials related to the folk calendarical rituals obtained from the field researches among Siberian Tatars, to research them as a whole process, to reconstruct ceremonies if possible, to reveal the functions of the ceremonies. The actuality of the subject is determined by the necessity of researching and protecting the cultural traditions of the Tatar people in today's changing and globalizing world. Losing cultural traditions leads not only to the irreversible disappearance of folk culture, but also to the disappearance of the ethnic characteristics of the people. Therefore, there is no doubt about the necessity of preserving cultural heritage for future generations. It is also very important to preserve and keep the calendar-related traditions in order to protect the people as a nation.

In this case, the spring ceremonies of Siberian Tatars named Karga Tuyı / Karga Tuy, Karga botka and Karabakçar tuy, Bakçartuy / Sıyrıçık tuy will be considered on the basis of materials compiled from oral sources.

The materials related to the aforementioned spring ceremonies based on the calendar covered in the article were compiled by the author herself, through a field study in the regions where Siberian Tatars live densely.

Key Words : Siberian Tatars, folk calendar, spring ceremonies, traditional medicine, kortkayak buran, boz uzatu

Giriş

Rusya'nın Omsk, Tomsk, Tümen, Novosibirsk bölgelerinde yaşayan Sibir Tatarlarının dil özelliklerinin, halk bilimi ile ilgili malzemelerin derlenmesi V. Radloff'un çalışmaları ile başlamıştır. Radloff 19. yüzyılın ikinci yarısında 1867-1868 yıllarında İrtiş, Tobol, Ob ırmaklarının boyunda yaşayan farklı boylara mensup Tatarların halk bilimi örneklerini derlemiştir. Sibir Tatarlarının destanlar, rivayetler, efsaneler, türküler, masallardan oluşan folklor malzemeleri; on ciltlik "Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri" adlı eserinin 1872 yılında yayımlanan dördüncü cildinde yer almaktadır (Radloff 1872). 20. yüzyılda Novosibirsk bölgesinde yaşayan Tatarların halk bilimi örneklerini Hafız Rahmetullin derler. 1940'lı yıllarda SSCB Bilimler Akademisinin Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü tarafından Sibiry Tatarlarının folklorunu ve dil özelliklerini araştırma amacı ile Omsk, Novosibirsk ve Tümen bölgelerinde ilk kez bilimsel araştırma gezisi düzenlenir. 1940 yılı bilimsel araştırma gezisi malzemelerinin bir bölümü G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsünün "Yazma ve Müzik Mirası" bölümünde bulunmaktadır. 1967 yılında enstitü Sibiry Tatarlarının yaşadığı bölgelerde yeniden folklor malzemeleri derlemek amacıyla bilimsel geziler düzenlemeye başlar. 1967, 1968, 1969, 1970, 1973 yıllarında Sibiry tatarlarının folkloru ile ilgili çok zengin malzemeler derlenir ve enstitünün "Yazma ve Müzik Mirası" bölümüne teslim edilir. Takvim ve tören şiiri ile ilgili en başarılı örnekler, "Tatar Halık İjati" adlı 12 ciltlik akademik yayının "Tören ve Oyun Türküleri" cildinde yayımlanır (Tatar, 1980). Sibiry Tatarlarının folklor mirası, diyalektolog F. S. Beyremova tarafından derlenmiş ve onun lingvokültüroloji ile ilgili malzemeleri içeren çalışmasında yayımlanmıştır (Bayazitova, 2010).

2000’li yılların başında bilimsel araştırma gezileri yeniden canlanır, G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsünün 2014 yılında Omsk’ta (Zakirova 2015), 2015 yılında Tomsk’ta (Zakirova, 2016), 2016 yılında Kazakistan’ın Doğu Kazakistan eyaletinde (Zakirova, 2017), 2017 yılında İrkutsk bölgesinde, 2002, 2018 ve 2019 yıllarında Tümen bölgesinde yürüttüğü kompleks bilimsel geziler esnasında Sibirya Tatarlarının halk bilimi ile ilgili malzemelerini derleme işi devam eder. Bu bilimsel araştırma gezileri zamanında tarafımızca takvime bağlı törenler ile ilişkili çok zengin malzeme derlenmiştir. Makale bu malzemenin incelenmesi üzerine kurgulanmıştır. İncelemenin getirdiği bilimsel yenilik; ilk olarak Sibirya Tatarlarının şimdiye kadar araştırılmamış olan halk takvimine dayalı törenlerini ele almak, bunların bir parçası olan ilkbahar törenleri etrafında teşekkül etmiş tören şiirlerini bilimsel araştırmaya konu etmek, incelemek, sistemleştirmek ve onların işlevlerini ortaya koymaktır. İlkbahar törenlerine dair halk bilgisinin kendine has özelliklerini ve başka bölgelerde yaşayan Tatarlar ile ortak yanlarını ortaya koymak da bu çalışmanın amaçlarındandır. Çalışma Tatar halkının lokal gruplarının araştırılmasına da katkı sağlamaktadır.

Önceden beri türlü inançlar, mitolojik bakışlar üzerine temellenip örf-âdet şeklini almış, tam ve belli talepler üzerine temellenen törenler hayatta önemli bir yer tutmaktadır. Zor yaşam şartları, her adımda fırsat kollayan korkunçluk, facia, kişinin kendi hayatına ve tabiata etki etme arzusu vd. hepsi türlü örf-âdetlerin, törenlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunların yardımıyla kişi kendi gündelik hayatındaki ve farklı durumlardaki olaylara etki edebileceğini ummuştur. Büyüsel güce sahip söz, hareket ve ameller temelinde şekillenen törenler aracılığıyla kendisini korumaya, hayatında belli bir düzen ve ahenk oluşturmaya çalışmıştır. Törenlerin temelinde, ritüel olarak şekillenmiş olan söz ve hareket yardımı ile hayata uyum sağlanabileceği düşüncesi yatmaktadır. Törenler; insan hayatındaki farklı büyük olaylara, mevsimlere, güneşe, aya ve hava durumuna bağlı olarak ortaya çıkan değişim, farklılaşma dönemlerinde yani tabiatın ve alemin dönüş zamanlarında gerçekleştirilmektedir.

Halk takvimine dayalı geleneksel bilginin yansımaları manevi mirasın bütün türlerinde yani folklorlarda, törenlerde, inançlarda, mitlerde ve yılın dönemleri ile ilişkili örf ve âdetlerde, tahminlerde görülmektedir. Sibirya Tatarlarının ilkbahar dönemiyle ilgili geleneksel bilgisi birbirini tamamlayarak bütün bir sistem teşkil eden törenler, tören şiirleri, atasözü, deyimler, inançlar, tahminler, yorumlar, ritüel ibareler, alkışlar, tabular, mitolojik hikâyeler, genç ve çocuk oyunları, tarım ve hayvancılıkla ilgili törenlerden meydana gelmektedir. Takvime dayalı törenlerin her unsuru tören şiiri, atasözü, örf-âdet, takvimsel bayramın adı ve bayram aksesuarlarının sisteminin başka unsurları ile sıkı bir ilişki içerisindedir. Diğer yandan bu törenleri sadece Türk boylarının ve bunlar arasında elbette Tatarların manevi mirası kontekstinde araştırmak mümkündür. Halk takvimine dayalı uygulamaların çoğu tabiatın uyanması, mevsimlerin durumu ile ilişkilidir. Yani onlar ayrı bir tarihe yerleştirilmemiştir. Sadece gündüz ve gecenin eşit

olduğu zaman kutlanılan Emel (Өмәл) Bayramı belirli bir zamana konumlandırılmıştır.

Sibirya Tatarlarının İlkbahar Törenleri

Sibirya Tatarlarının ilkbahar takvim törenleri mart ayında başlar ve mayıs ayının sonuna, haziran başlarına kadar devam eder. Büyük bölümü ilkbahar aylarına denk gelir. Mart ayı Tatar halkı için yeni yılın ilk ayı olarak kabul edilmektedir, bu ay tabiatın bahara döndüğü dönemdir. Baharın ilk törenleri mart ayına denk gelir ve bu ayı kış ile bahar arasında sınır teşkil eden zaman olarak değerlendirmek de mümkündür. Bu törenlerin en büyüğü Emel Bayramı'dır. Emel, Nevruz Bayramı'nın bir başka adıdır ve bu bayramın farklı iki adı günümüze kadar korunmuştur. *Әмәлдә мәчеткә садака илтәбез, өйдә катым укытабыз, Нәүрүз катым, Нәүрүз әйтәләр Әмәлдә* [Emel'de camiye sadaka veririz, evde hatim okuturuz, Nevruz hatmi, Nevruz okurlar Emel'de] (KK 1) Emel ilkbaharda gündüz ile gecenin eşit olduğu 21, 22 ve 23 Mart tarihlerinde kutlanır. Takvim törenlerinin kalıplaşmış terminolojisi sık sık bayramların semantiği ile ilgilidir. *Emel* sözü, Fars Güneş Takvimi'nde 21 Mart'ta başlayan ve ismi Arap dilinden girmiş olan Hemel ayından gelmektedir. *Emel Bayramı* o halkın yeni yıl başlangıcının bayramıdır. Günümüzde bu bayram halkın özellikle de çocukların sevindirilmesine dönüşmektedir. Tatar halkında çocukları sevindirmek çok eskilerden beri sevap olarak kabul edilmektedir. Emel Bayramı için her evde *tukaç* (tuzsuz hamurdan yapılmış küçük poğaçalar), *kölçe* (ekşi hamurdan yapılmış küçük poğaçalar) gibi yiyecekler pişirilir. Sabahleyin saat 7'den (bazı köylerde saat sabah 5 ya da 6'dan) itibaren çocuklar her eve uğrayıp insanların Emel Bayramı'nı kutlarlar. Ev sahipleri *tukaç* ya da *kölçe* doldurulmuş büyük tabaklar ile onları karşılar ve çocukların toplaması için onları kara dökerler. Köy boyunca dolaştıktan sonra her çocuk yiyeceklerle dolu bohçasını alıp eve döner. Evde bayram kutlaması için toplananlarla birlikte oturup çay içerler. Bu toplanmış olan tukaçlar ve kölçeleri yani tören yiyeceklerini *Kilesi emellerini de kürirge yazsın, yıllar imin bolsın*. [Gelecek Emelleri de görmeyi nasip etsin, yıllar sağ esen olsun.] diyerek yerler (KK 2). Tomsk bölgesinde yaşayan kaynak kişiler Emel için özel lapa pişirdiklerini bildirmektedir. "Emel Bayramı'nı bütün halk bayram olarak kutlar. Emel Bayramı için öncelikle tohum kabartırlar, daha sonra kabartılmış olan bu tohumu kuruturlar. Kuruyan tohumu çektirip un yaparlar. Bu unu kazanda uzun süre kaynatarak lapa pişirirler. Bu, beyaz renkte cıvık bir lapadır. Şu sözleri söylerler:

*Emel, Emel,
Bir ayağına bir köle,*

Diğer ayağına iki kölçe." (KK 3) "Tümen bölgesinde Emel Bayramı için *tukaç, kölçe, bavırsak* ve *peter* pişirirler. Peter farklı boyutlarda güneş gibi yuvarlak olur. Onun üstünü süslerler." (KK 4). "Önce bavırsak pişirirler, onu atarlar. Bazı köylerde bavırsak, kölçe atarlar. Bu nedenle de bu bayramı bavırsak, kölçen bayramı olarak da adlandırırılar." (KK 5).

Ekim Devrimi'ne kadar, her bir Tatar köyünde cami ve medrese vardır. Nevruz şiirleri okuyan talebeler varmış. Son yıllarda gerçekleştirilen bilimsel geziler sırasında Nevruz metinlerinin sadece parçalarını tespit edebildik. Onları tam olarak hatırlayan kaynak kişiler bulamadık. Mesela Novosibirsk bölgesinde aşağıdaki metin derlenmiştir:

Nevrus eytip biz kildik,
Kotlık jamalın kürdik,
Sizlerge doğa kıldık,
Nevruz möbarekbad.
Nevruz eyttik biz sizge,
Hakın birigiz bizge,
Yeşegiz jitsin yözge,
Malıgız artsın közge,
Nevruz möbarekbad!

Nevruz okuyup biz geldik,
Kutlu cemalini gördük,
Sizlere dua ettik,
Nevruz mübarek olsun.
Nevruz okuduk biz size,
Hakkımı veriniz bize,
Yaşınız yetsin yüze,
Malımız artsın güze,
Nevruz mübarek olsun. (KK 6)

Son zamanlarda Emel Bayramı için bir başka adlandırma da kullanıma girmiş. Bu bayramı genç nesil *Sadaka Bayramı* (Садака бәйрәме) şeklinde de adlandırmaktadır. Bu isim bayram zamanında gezen çocukların söylemiş olduğu sözlerden alınmıştır. Çocuklar günümüzde Nevruz metinlerinin yerine *Emel, kölçen, sadaka* (Әмәл, көлчән, садака) diye bağırırmaktadırlar.

Novosibirsk bölgesinde kaynak kişiler bayramı şu şekilde tasvir etmektedir: “Sadaka bayramında evde herkes türlü yemekler pişirirdi, çay içerlerdi. Bavırsaklar, yemekler pişirilirdi. Yumurta boyarlardı. Birbirimize misafirlığe giderdik. Sadaka bayramında gençler, çocuklar her eve girer çıkarlar ve:

Sadaka, sadaka,
Akçaların kisege,
Mullaların ojmahka
Şaytannarın temugka.

Sadaka, sadaka,
Paralar cebe,
Hocalar cennete,
Şeytanlar cehenneme.

derler ve bozuk para, pişmiş yiyecekler, yumurta da verirler. Büyükler gezmezler, çocuklar gezer. Bir şeyler verirler. Sonra göl boyuna varırdık, bunların hepsi gençlerdi. Toplanan şeyler bir araya getirilip yemekler, patates pişirirdik.” (KK 1)

Emel sadece ilkbaharı değil aynı zamanda yıl başının da karşılandığı bir bayramdır. Bu nedenle yılın ilk gününü bol ikram ile insanları mutlu ederek geçirmek için çaba gösterirler, insanlar birbirine misafirlığe gider. Emel Bayramı'nda *tukaç, kölçen* saçmayan kişilere *emeligiz bitsin* [Әмәлегез бетсен!] der ve geçerler. Herhangi bir törenin kişiler arasındaki ilişkileri sağlamlaştırmaya, tabiat ve insanlık arasındaki ahengin düzenlenmesine katkısının olduğunu akılda tutarsak bu kargışın boş yere olmadığı anlaşılacaktır. Bayrama katılmayan, onun ritüellerini yerine getirmeyen kişiler düzene zarar verebilirler. Bu aynı zamanda tabiatın düzenini bozan bir değişimdir. Âdetlere riayet edilmemesinin başka bela ve felaketlere sebep olacağı şeklindeki inanç ritüellerin tam olarak

yerine getirilmesini talep etmektedir. Emel, sadaka bayramının günümüze kadar korunmuş olması hatta zor zamanlarda da unutulmaması da bunun ile açıklanabilir.

Halk takviminde daha küçük çapta olan ancak halk tarafından dikkatten kaçırılmayan tarihler, şartlı olarak gelenek olarak adlandırılabilir görünümde de vardır. Onlar da türlü inançlar, örf ve âdetler ile ilişkilidir. Bu tür şartlı geleneklerin birisi de Emel'den sonra Sibiryâ Tatarların *Kortkayak Buranı* (Корткаяк бураны) diye adlandırdıkları, mart ayında olan fırtına ile ilişkilidir. Bu fırtına ile birçok inanç ilişkilendirilmektedir. Halk inançlarına göre Kortkayak, Emel'den razı gelse fırtınasız da geçebilir. Bu nedenle Kortkayak'ın gönlü olsun diye Emel'de tukaç, kölçen pişirmenin gerekli olduğuna inanırlar. Tam bu fırtınanın geçişi ile kışın ruhu geri çekilmeye başlar, günler yaza doğru döner. Bu fırtına birkaç gün içinde birbiri ardına iki defa olur. Rusya'nın Tümen bölgesinde kaynak kişilerden derlenen malzemelere göre onun ilkinde Kortkayak fırtınası soğuk fırtına olur, ikincisinde ilk günden sonra nemli fırtına olur. "Devam ederken öfkelenip kasırğa olur, dönerken ağlayarak döner." (KK 5). "Kortkayak sızlayarak döner gider, eteğini bir tarafa, bir diğer tarafa silkeleyip." (KK 7). Kortkayak'ın "ağlayarak dönmesi" günlerin sıcak tarafa döndüğünü nemli günlerin başladığını haber vermektedir.

Derlenen malzemelerden görüldüğü üzere Kortkayak biraz önce bahsedilen fırtınanın sahibi, ruhu ya da bu fırtına süresince görülen veya fırtınayı çıkaran kötü ruh olarak düşünülmektedir. O; *Eyemetsi*, *Elemetsi*, *Elemeci* (Эямэце/Эйэмэце/ Элэмэце/Элэмэче) şeklinde de adlandırılmaktadır. Kortkayak zamanında sokakta gezmenin doğru olmadığı yönünde inançlar da vardır. "Bugün kortkayak fırtınası. Sokakta gezersen Eyemetsi alıp gider, diye çocukları korkuturlardı." (KK 8). "Eyemeci fırtınanın sahibidir. Sadece kış günü olur. Fırtına olur gezer. Kaldırıp götürür o. İçine çeker alır götürür. Korkutuyorlar şimdi." (KK 9). "Eyemetsi çocukları leğene koyup içine çekip alır götürür. İşte orada leğeni langır gezdiriyor." (KK. 2). "Elemeci geceleri gezer. Göze parlayıp görünür. Kuş gibidir." (KK 10). Kortkayak hakkındaki efsaneler, inançlar çoktur. Tümen bölgesinde derlenen efsaneden Kortkayak'ın dağ kavuğunda yaşayan yaşlı bir ihtiyar kadın olduğu, o çıkınca fırtınanın koptuğu hakkında söz söylenmektedir. Onun gönlünü yapmak için evde pişirilmiş olan ekmek verirler: "Kortkayak için kölçeyi kendimizin pişirmesi gerek. Sadaka olarak ekmek de verilebilir. Bakkaldan alınan çikolata vb. ise yaramaz. Fırtına çıkmadan önce ekmek çıkarırız." (KK 2)

Kortkayak buranı ile ilişkili inançların temelinde tabiat ruhlarının, türlü iyelerin gönlünü alma; bu şekilde ülkenin, halkın güvenliğini temin etme ümidi yatmaktadır. Buran iyesinin gönlünü yapma düşüncesi, Kortkayak fırtınası ile ilişkili inançlar Sibiryâ bölgesinde günümüze kadar gelmiştir. Bu, her şeyden önce bu coğrafyanın tabiat şartları ve hava durumu ile ilişkilidir. Sibiryâ'nın günümüzde de yolu olmayan ilçeleri vardır. Mesela Tümen bölgesinin Bagay,

Tubıl ilçelerine yol sadece kış günleri buz üstünden açılmaktadır. Bu aynı zamanda büyük zorlukları da beraberinde getirmektedir.

İlkbahar törenlerinin bir diğeri *Boz uzatu* (Боз озату) törenidir. Bu tören günümüzde birçok bölgede parçalar halinde yaşıyor olsa da, Sibirya Tatarlarında *boz uzatu* geleneği *suv-tuy*, *pos ozatu* adları ile günümüzde de gerçekleştirilmektedir.

Törenin içeriği temelde birbirine benzerdir. İrmakta buz hareketlenmeye başlayınca bayrama uygun bir şekilde giyinen köy halkı ırmağın kıyısına buzun akışını seyretmek için toplanır. Sibirya'da ırmaklarda buzun hareket ettiği gün köyde bayramın ruhu yerleşir. Akıp giden buzlara saman yakıp gönderirler, su boyunda gençler toplanırlar, burada akordeon çalanlar da bulunur. Su boyunda eğlence, akordeon sesleri geceye kadar kesilmez.

İrmaklardan buzun gitmesi mevsimlerin değişmesini, kışın sona ermesini, gidişini bildirmektedir. Buz kışı, soğuğu işaret etmektedir. Buzun gidişi, tabiatın uyanma zamanındaki kaos insan hayatına da etki edebilmektedir. Ayrıca bu dönem tabiatın en güçlü ve hisli dönemi olarak kabul edilir. Buzun gidişi ile ilişkili inançlar, örf ve âdetler de şekillenmiştir.

Mesela, Omsk bölgesinin İrtiş boyunda yerleşen köylerde *Boz uzatu*, mitolojik inançlar üzerine temellenmiş asıl özelliklerini korumuş şekilde günümüzde de gerçekleştirilmektedir. Onu Tevriz rayonunun Kozgın köyünde *Suv-Tuy* olarak, İrtiş Irmağı'nın buzları hareket ettiği zaman gerçekleştirirler. O gün köy halkı ırmak boyuna toplanır, yanlarına semaverler alıp çay kaynatırlar. Bütün halk, hamurdan yapılmış milli yiyeceklerini de getirip eğlenir, bayram eder. Halk *boz uzatu* törenine bayrama yakışır bir şekilde en iyi elbiselerini giyerek gelir. “Buz gönderilirken en güzel elbiseni giyersin. Yeni elbisen varsa yeni elbiseni giyersin, güzel atkın varsa onu sarar gidersin.”, “Su toydur. Su bayramı da derler. İrtiş boyunda bayram ederdik. Semaverler koyup, su bayramı yapardık. Pişirip gelirdik. Buz giderken bütün köyün bayramı olurdu. Türlü oyunlar oynardık. Buza ekmekler atardık. Sadaka olsun diye. Dilekler dilerdik. Patates pişirirdik.” (KK 8). Su boyuna inince de insanlar kendilerine sağlık, esenlik dileyerek suya ekmek ya da para atarlar. Halk buz giderken onun bütün hastalıklarını, ağrılarını da götürdüğüne inanır. Bu nedenle buzun gittiği zamanda hasta kişiler de ayağa kalkabiliyorlarsa buzun gittiği ırmak boyuna gitmek için gayret eder. Buz üstüne hasta kişilerin giyimleri çıkarılır ve atılır. Aynı şekilde ilkbaharda buz giderken suyun hastalıkları, günahları da alıp götürdüğüne, insanın arındığına, gençleştiğine dair inançlar ile ilişkili olarak hızlı bir şekilde buzlu suya girme, taşan su ile yıkanma, eli yüzü yıkama âdeti de vardır (KK 11, 14). Halk taşan suya ekmek, para atarak su iyelerinin gönlünü almaya çalışır. Bütün ömürleri büyük ırmak kıyısında geçen halk bu şekilde hayatını, işlerini yoluna koymayı umut eder. Su iyeesinin gönlünü alarak insan kendi dünyasında korkunçluklar uyandırmaya muktedir bir başka gücü, su dünyasının gücünü yumuşatır; yani bu güçler aracılığıyla dünyada ahenk sağlamaya gayret eder. Su iyesine sadakanın

verilmediği, onun gönlünün alınmadığı yıllarda suda belaların, felaketlerin çok olduğuna dair inançlar bulunmaktadır.

Omsk bölgesinde yaşayan Tatarların ilkbaharda buzlara kuklalar koyarak gönderme âdeti de varmış. Sibiryaya Tatarlarından derlenen malzemelerden insanların hastalıklarını, ağrıları büyüsel tedavi ile kuklalara yükledikleri anlaşılmaktadır. “Kuklayı bez parçasına oturturum; çeki düzen verip, dürüp buz üstüne oturtur ve ağrıları, hastalıkları, dertleri akıt götür diyerek gönderirim.” (KK 12). Baraba Tatarlarında kuklaya tapınma töreni 20. yüzyıl sonuna kadar korunmuştur. Halk sık sık resmî olarak İslam dininde diye kabul edilse de gizli gizli kuklalara saygı göstermiştir. Bu kuklalar dokuma parçalarından dikilmiş, onlar yenilenmiştir. Kuklalara her gün yiyecek, kurban kesilmiş günlerde kan verilmiştir. Kuklalara başvurup sağlık, ekonomik işlerde başarı dilenmiştir. İşler yolunda gitmediği zaman kuklaların ormana bırakıldığı ya da kendileri için ayrılmış bir ağaca asılıp yerlerine başkalarının yapıldığı da görülür.

Sibiryaya köylerinde *boz uzatu* töreni zamanında arkaik unsurların saklandığı bir başka durum daha vardır. Akan buzlar aracılığıyla geleceğe ya da sonsuzluğa selam gönderilir. “Sonsuzluk dedeye, kuzey ruhuna selam olsun. Ona başvurup, para atarken de söyleriz. Sonsuzluk dedesi, bize sağlık ver!” (KK 17). “İşte annemin öğrettiği: Buz hareket ederse, Menkilege selam söyle, Menkile sonsuza kadar kalan buzdur.” (KK 13).

Eşevan köyünde buz giderken Tein Vein ya da Eheley Meheley gibi başka ruhlara da selam söylenir. Senke Dede'nin ruhuna sadaka verirler. Ebagul köyünde buz gönderirken Menke Dede'ye, Menkilik Dede'ye selam yollarlar. Menki Dede'ye, Menkilik Dede'ye İrtiş'in sahibi diye saygı gösterirler. Küçüm köyünde buz giderken “Eheley-Meheley'e selam söyle!” diyerek akan buzlara ekmek ya da para atarlar (Zakirova, 2015). Bu törenlerde Tatar folkloru için şimdiye kadar bilinmeyen mitolojik suret Menke, Menkilik, Mengeli hakkında söz söylenmektedir. Kaynak kişiler bunu farklı şekillerde açıklamaktadır. O, su iyesidir, İrtiş'in sahibidir, Kuzey ruhudur ya da Kuzey Buz Denizi'nin ruhu olarak açıklanmaktadır. Temelde o sonsuzluk düşüncesi ile ilgilidir. Mengilik, ikinci dünyadır ya da ölümler dünyasıdır. Avrasya'nın kuzey halklarının mitolojisinde Kuzey Buz Denizi; ölümler dünyası, karanlıklar dünyası olarak tasavvur edilmektedir. Sibiryaya Tatarlarının mitolojisine göre paralel dünyalar yatay olarak bölünmektedir. Onlar bir yatay düzlemde yerleşmiştir. Kuzey dolayısıyla onun merkezi olarak kabul edilen Kuzey Buz Denizi ölümler dünyasıdır. Daha önce incelenmiş olan malzemelere göre paralel dünyaları ırmaklar birbirine bağlamaktadır. Irmak buzları çözüldüğü zaman bu dünyalar arasındaki irtibat daha da güçlenmektedir.

Tatar halkının ilkbahar takvimine dayalı törenlerinin birisi olan *boz uzatu* töreni günümüzde unutulmaya başlayan törenlerdendir. Sadece tamamen Sibiryaya Tatarlarının yaşadığı Omsk ve Novosibirsk bölgelerinde bu törenin eskiden gelen sıfatları korunmuştur. İncelenen malzemelerden buz gönderme töreninin sadece

kışı gönderme, ilkbaharı karşılama töreni olarak kabul edilmediği, bu anın aynı zamanda ölümler ve diriler dünyası arasındaki ilişkinin güçlenmeye başladığı, tabiatın çok daha hassas olduğu bir dönem olarak algılandığı anlaşılmaktadır. İnsanlar bunu ölümler dünyasının kapılarının açıldığı zaman olarak da kabul ederler. Bu zamanda halk kendisine gerekli olmayan şeylerden, hastalıklardan, bahtsızlıklardan kurtulmayı umut etmektedir. Onları buzlarla geri dönüşü olmayan dünyaya göndermektedir. Menki / Mengi / Mengeli / Menkele (Мәңке/Мәңге/Мәңгәли/Мәңкелә) Sibiryalıların inançlarına göre ölümler dünyasını sembolize eden Kuzey Buz Denizi'nin sahibi olarak tasavvur edilmektedir. Bu suretler hakkında sonsuzluk dünyası ile ilişkili ruhlar oldukları düşüncesine ulaşabiliriz.

Sibiryalıların kökleri eski zamanlara uzanan mitolojik inançlar üzerine temellenmiş takvime dayalı törenlerinin bir diğeri de yazın kuşların döndüğü zaman düzenlenen *karga tuylı*, *kargatuy*, *karga botkası*, *karabakçar tuylı* ya da *sıyırçık tuylı* (Карга тые, Каргатуй, Карга боткасы, Карабакчар тые яки бакчар тые, сыерчык тые)'dir. İsimlerden de görüldüğü üzere bazı yerde kara kargaların bazı yerlerde de sıyırçıkların dönüşü bayram olarak kutlanmaktadır. Bu bayramın temelinde kara kargaların ya da sıyırçıkların yere inerken ilkbaharı ve sıcaklığı da beraberlerinde getirdikleri düşüncesi yatmaktadır. Eskiler soğuk karın yeryüzünden kalkmasını da kışın bitip yazın başlamasını da kuşların dönüşü ile ilişkilendirmişlerdir. Güzün birçok kuş sıcak yerlere göç etmektedir. Onlar yeryüzünün canını da kendileriyle birlikte alıp giderler. İlkbahar günü yeryüzünün canını geri getirirler, onlar döndüğünde yeryüzü uyanır.

Bu şekilde söz konusu kuşlar kış ile yaz arasında, mitolojik bakış açısında ise yaşam ile ölüm arasında aracı rolünü üstlenmektedir.

Kargalar gelip kar yerden kalkmaya başlayınca, karga toyunun günü belirlenmektedir. İlkbahar bayramlarının hepsinde olduğu gibi bugün de gençler, delikanlılar evden eve girip lapa pişirmek için çeşitli tahıllar, yağ, yumurta toplarlar.

Bu gençler ilk olarak bayramın gelişini herkese haber verir. Hiç kimse bu etkinliğin dışında kalmamalıdır. Her ev mümkün olduğu kadar bayrama katkıda bulunmaya çalışır. Çocuklar karga gibi kanat çırpıp, gark gark ederek, kargalar gibi hareket ederek gezerler. "Karga toyunu karlar eriyip patikalar ortaya çıkmaya başladığı zaman yaparlar. Kuşlar dönünce yaparlar. Lapa pişirirler, kendileri yerler, çocuklar oynayıp, hoplayıp zıplayıp, türküler söyleyip geri kalan lapaları otlara serperler. Ev ev gezerler." (KK 3). "Karga lapasına kimi süt, kimi yarma getirir. Yağ alıp gelirler. Karga lapasını kargalara da bırakırlar. Kargalar da yesin diyerek yüksek yerlere kaşıkla bırakırlar." (KK 4)

Kara kargalar için de yüksek yerlere (sırıklar, avlunun yüksek yerlerine) lapa koyarlar.

Herhangi bir bayrama hazırlanıyor gibi karga toyuna da özel yiyecekler hazırlanır. Öncelikle kuş şeklinde hamurlu yiyecekler (turgaylar) de pişirirler. Çocuklar turgayları sopalara asıp kaldırarak gezerler. Bu da törenin bir parçasıdır.

Sibiryaya Tatarlarının sığırcık toyu da karga toyundan farklı değildir. Omsk Tatarlarında sığırcıklar gelince “karabakçar (sığırcık) toyu” düzenlenir. Bu bölgeye düzenlenen bilimsel gezi sırasında “karabakçar toyu”nun iki varyantı kaydedilmiştir. Törenin ilk varyantı *avlak öy* (аулак өй) şeklinde geçer, gençlerin eğlenme programı olarak düşünülebilir. Bu bayramı kızlar bir evde düzenler. Bayrama erkekleri de çağırırlar. İkinci varyantta tören lapasını büyükler pişirir. Aynı şekilde krep, helva, yumurta gibi ritüel yiyecekler de hazırlanır. Çocuklar ahır çatılarına çıkıp lapa yer. Kalan yiyecekler kuşlara verilir. Sonra İrtiş boyunda çeşitli oyunlar oynanır. Törenin türlü metinleri de vardır. Şimdi de yüksekliklerin başında yumurta ya da lapa yemeye başlamadan önce şu mısraları okurlar:

Karabakçar tuy, tuy,
Bir atını suyu, suyu.

Karabakçar toy, toy,
Bir atını kes kes. (KK 10)

“Çocukken Karabakçar toyunu yapardık. Annelerimiz lapa pişirirdi, süte un ekleyerek elbe adlı yiyeceği pişirirlerdi. Ahırın çatısına çıkıp karabakçar toyunu yapardık. Krep pişirirdik.” (KK 10).

Sibiryaya Tatarlarının ilkbahar döneminin tamam olması için bir törenden daha bahsedelim. Bu, ilkbaharda karlar eriyip bittiği zaman gerçekleştirilen bir törendir. Tsım, Çım (Цым, Чым) şeklinde adlandırılır. Atalar kültü ile ilişkili olarak bütün ölenlerin anılması ile ilgili bir törendir. Bu tören buzlar eriyince toprağın üstü eriyince Mayıs ayında gerçekleştirilir. Tsım gerçekleştirilmeden yere kürek sokmazlar; ağaç, çiçek dikmezler. Tsım gerçekleştirilmeden çit örmezler. Bu tören hakkında malzeme toplama işi devam etmektedir. İlkbahar törenlerinin son etabı olarak gençlerin oyunlarını almak mümkündür. Su boyunda gençler oyunlar oynar, akordeon çalar. Gençlerin bir hafta on gün devam eden oyunları toprak kurumaya başladığında başlar.

Sonuç

Makalede Sibiryaya Tatarlarının ilkbahar takvimine dayalı törenleri ve halk takvimi ile ilişkili inançları üzerinde durduk. İlkbahardaki takvime dayalı törenleri inceledikten sonra şu sonuçlara ulaştık: İnsanın tabiatla ilişkisi, ahenkli bir şekilde yaşaması eski zamanlardan itibaren törenle, ritüeller yardımıyla düzenlenmiştir. Bu törenlerin temel işlevleri tabiata etki etme, ilahların ve iyelerin gönlünü yapma, ritüeller aracılığıyla toplum hayatında süreklilik sağlama, öncelikle halkın güvenliğini ve iyesini temin etmedir. Herhangi bir takvime dayalı bayramın temelinde ekonomi ile ilgili törenler yer alır. Avcılık, hayvancılık, balıkçılık gibi işler ilk önce tabiat şartlarına bağlıdır. İlkbaharın gelişi, karın zamanında erimesi, dolu vurmaması, yağmurun ve karın vaktinde yağması veya gerekmediği zaman yağmaması için onların iyelerinin ya da ilahlarının gönlünün edilmesi ile ilgili istekler takvime dayalı bayramların

temelinde yatmaktadır. Törenler, ritüeller, örf ve âdetler, yani halkın törenlerde şekillenmiş olan karakteri bu halkın dünyaya bakışı hakkında bilgileri muhafaza etmektedir. Takvime dayalı bayramların halk geleneklerinin korunmasında önemi büyüktür. Bu dönemlerde akrabalar, köylüler, insanlar birbirlerine yakınlaşırlar. Genç nesil millî gelenekleri benimser, manevi ilişkiler güçlenir, evrensel değerler oluşturulur.

KAYNAK KİŞİ LİSTESİ

KK 1: Kungulova Zahire Zakir kızı, 1940 doğumlu, Novosibirsk bölgesi Kargat ilçesi Terene köyü

KK 2: Mustafına Orkıya Möhemmetgali kızı, 1938, Tümen bölgesi, Tubıl ilçesi, Tubılura köyü

KK 3: Abaneyeva Emine Zakirovna, 1948, Tomsk bölgesi, Tomsk ilçesi, Umavıl avılı

KK 4: Sadıkova İrina İsmailkızı, 1941. Tümen bölgesi Tubıl ilçesi, Olı Yurşak köyü

KK 5: Murzayev Şiabetdin Tuktason ulı, 1949, Tümen bölgesi, Tubıl rayonu, Açır köyü

KK 6: Şahabetdinova Golcihan Zölkarney kızı, 1928, Novosibirsk bölgesi, Kolıvan ilçesi, Umar Avılı

KK 7: Ayduşlina Möhlise Sibgatulla kızı, 1961, Tümen bölgesi, Tubıl ilçesi, Açır köyü

KK 8: Tuktasimova Mahinur Kalımulla kızı, 1929, Omsk bölgesi, Tabriz ilçesi, Kozgın köyü

KK 9: Niyazova Gölsine Nail kızı, 1959, Omsk bölgesi, Tav köyü

KK 10: Tuktasinova Yekaterina Hafisovna 1930, Omsk bölgesi, Tabriz ilçesi, Kozgın köyü

KK 11: Hamitova Zekiye Eytmöhemmet kızı, 1938, Omsk bölgesi, Ust-İşem ilçesi, Eşevan köyü; Hemidullina Şemsiye Kasıym Kızı, 1925. Omsk bölgesi, Ust-İşem ilçesi, Eşevan köyü

KK 12: Niyazova Gölsine Nail kızı, 1959, Omsk bölgesi, Tabriz ilçesi, Tav köyü

KK 13: Fettahova Asiya Hamidulla kızı, 1937. Omsk bölgesi, Tabriz ilçesi Eyre köyü

KK 14: Hemidullina Şemsiya Kasıym kızı, 1925, Omsk bölgesi, Ust-İşem ilçesi, Eşevan köyü

Kaynaklar

Bayazitova, F. S. (2010), *Sibir arealı tatar dialektlerinde etnokul'tura leksikası (Yola hem mifologiya tekstleri yassılığında)*. Kazan.

Radloff, V.V. (1872), *Obraztsı narodnoy literaturı tyurskih plemen, jıvuşçih v Yujnoy Sibiri i Jungarskoy stepi. Çast IV. Nareçıye barabintsev, tarskih, tobolskih i tyumenskih tatar*. Sankt Peterburg.

Tatar (1980). *Tatar halık ijatı. Yola hem Uyın jırları*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Zakirova, İ.G. (2015). Mengilikke akkan sular bar. *Milli-medeni mirasızız: Omsk ölkesi tatarları*, s. 240-266.

..... (2016). Tomsk tatarları ijatı. *Milli-medeni mirasızız: Tomsk ölkesi tatarları*. s. 291-333.

.....(2017), İl yeşevi jır bilen. *Milli-medeni mirasızız: Kazahstan tatarları*. Semey, Kazan, s. 61-121.

ВЕСЕННИЕ ЦЕРЕМОНИИ СИБИРСКИХ ТАТАР ПО НАРОДНОМУ КАЛЕНДАРЮ (По материалам полевых исследований)

Целью данной статьи является систематизация материалов, связанных с народным календарем сибирских татар (весенний цикл), изучение их как единого календарного обрядового комплекса, реконструкция возможных ритуалов и выявление их функций. В статье используется материал собранный автором (И.З.) во время экспедиции в Омскую (2014), Томскую (2015), Иркутскую (2017), Тюменскую (2002, 2018, 2019) области.

В основе календарных обрядов лежит страх перед нарушением определенной устойчивости в взаимоотношениях между природой и человеком и стремление сохранить хрупкую гармонию. Посредством ритуалов общество определяет стратегию взаимоотношений, контакты с окружающим миром, с духами-хозяевами природных явлений. Обряды и обычаи, поведение людей, воплощенное в обрядах, хранят информацию о мировоззрении народа. Календарные обряды имеют большое значение в сохранении народных традиций, передающихся из поколения в поколение. Каждый обряд является элементом сложного социального поведения, который укрепляет духовные связи, формирует общечеловеческие ценности, через него молодое поколение осваивает национальные традиции,

Проведение большинства весенних календарных обрядов сибирских татар обусловлено пробуждением природы, состоянием времени года, т.е. они не закреплены за определенной датой. Только праздник Амаль (Әмәл), который проводится в день Весеннего Равноденствия, ограничен определенной датой.

Амаль, празднование весны и Нового года, является сибирско-татарским вариантом праздника Навруз. Идентичность праздников подтверждают и обрядовые тексты. Сибирские татары, в настоящее время, как правило только дети, до сих пор ходят “колядовать” – поздравлять с праздником и собирать праздничные угощения. В каждом доме выпекается ритуальное угощение для праздника – тукач и кәлчән (дрожжевые и пресные лепешки). Народ старается провести первый день года с большим угощением, с утра двери и ворота открыты для гостей.

В народном календаре встречаются такие явления, которые можно рассматривать как ритуал или обряд лишь условно. Один из таких условных обрядов связан с бураном Корткаяк, который проходит после Амаль, в конце марта. С этой метелью связано множество верований, суть которых сводится к тому, что именно с этой метелью дух зимы начинает отступать, дни склоняются к весне. Из записанных материалов видно, что Корткаяк является духом этой метели, или воспринимается как злой дух, появляющийся во время этого бурана. Ее называют и другими словами: Әямәце/Әйәмәце/ Әләмәце/Әләмәче. В основе ритуалов, связанных с бураном Корткаяк, лежит стремление угодить духам природы, таким образом обеспечивая стабильность, устойчивость, равновесие.

Следующий весенний календарный обряд – Проводы Льда (Су-туй, Пос осату). Считается, что в это время природа является наиболее чувствительной, и хаос в природе может влиять и на жизнь человека. Сформированы определенные верования и обычаи, связанные с проводами льда. Население, чтобы задобрить водяных духов, бросает в воду хлеб и деньги или кладет их на льдины. Сибирские татары, проживающие вдоль больших рек, таким образом, стараются наладить свою жизнь, хозяйскую деятельность.

Праздник, который проводится весной во время прихода птиц – Грачиный праздник (Карга туе/Каргатуй/ Карга боткасы һәм Карабакчар туе/Бакчартуй/Сьерчык туе) тоже является календарным обрядом сибирских татар, основанным на мифологических верованиях. Как видно из названия обряда, в одном регионе празднуют возвращение грачей, в другом – скворцов. Обряд основан на поверье, что весну и тепло на землю приносят грачи или скворцы. Древние связывали очищение земли от холодного снега и начало весны с возвращением птиц.

Весенние молодежные игры можно рассматривать как последний этап весенних обрядов.

Отношения человека с природой, его жизнь в гармонии с природой с древних времен регулируется ритуалами. Основная функция этих ритуалов – влиять на природу, угождать богам и духам-хозяевам, создавать стабильность в жизни общества с помощью ритуалов, прежде всего, для обеспечения благополучия людей.